

DEMOGRÁFIAI ÁTMENETEK A 20. SZÁZADBAN
A demográfiai viselkedés térszerkezetének változásai a történeti
Pest megye területén, 1900–2001¹

ÖRI PÉTER

Bevezetés

A 20. század kétségkívül a demográfiai változás időszak volt. A korábbi évszázadok többnyire mozdulatlanok tartott demográfiai viszonyait követően az iparosodás korától a demográfiai változások egyre látványosabbak lettek, a folyamat teljes demográfiai rezsimváltással járt, amelyet demográfiai átmenetnek vagy demográfiai forradalomnak neveznek. A demográfiai átmenet irodalma könyvtárnyi, itt nincs módunk ezzel részletesebben foglalkozni.² A tengerenyi kritikái észrevétel mellett abban konszenzus tapasztalható, hogy a magas termékenységgel és halandósággal jellemezhető tradicionális demográfiai rendszer átadta helyét az alacsony termékenységgel és halandósággal leírható modern demográfiai rendszernek. A termékenység és halandóság egymáshoz viszonyított szintjét és annak változásait illetően a nézetek jóval megosztottabbak. Röviden: nincs teljes egyetértés abban, hogy a klasszikus demográfiai átmenet elmélete feltételezéseinek megfelelően a múltban a termékenység és a halandóság magas szintje valamiféle demográfiai stabilitást okozott volna (azaz hosszú távú stabil, kismértékű népességnövekedést), illetve biztosan tudjuk, hogy a demográfiai átmenet a modern korban nem hozott létre hasonló, az alacsony termékenységen és halandóságon alapuló stabilitást. A preindusztriális korban a halandóság jelentős térbeli különbségeivel számolhatunk (Livi Bacci 1998. 94. 114.), illetve heves ingadozásának lehetünk tanúi, és az ehhez való alkalmazkodás létrehozta a házasodás és termékenység lokális mintáit. Csak igen erős absztrakcióval élve beszélhetünk demográfiai stabilitásról (hosszú időtartamot és nagy területi egységeket tekintve), mikroszinten, lokálisan, mondhatni a létfenntartás „igazi” színterein bőven találhatunk időleges vagy

¹ Az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság 2008. november 25-i budapesti konferenciáján elhangzott előadás bővített, szerkesztett változata. Az alapjául szolgáló kutatás a 73237 sz. OTKA-pályázat keretében folyik.

² A tájékozódni vágyók kedvéért a teljesség igénye nélkül felsorolunk néhány alapvető vagy Magyarországon könnyebben elérhető művet a demográfiai átmenettel kapcsolatban: Lesthaeghe 1980; Coale – Watkins 1986; Chesnais 1986; Mason 1996; Tekse 1966; Valkovics 1982; Dányi 1991; Szentgáli 1991; Kamarás 1991; Melegh – Öri 2003; Öri 2006.

akár tartós, teljes kudarcot is (Livi Bacci 1999. 244.). Ugyanígy az állandó változás és az erős lokális különbségek mellett nehéz megállapítani a tartós, visszafordíthatatlan változás kezdetét, magának a változásnak a mechanizmusa, ideje, hossza is igen különböző lehet. A modern korban a demográfiai átmenet során pedig elsősorban az együttélési szokások és a termékenység erős változásai következtében nem jött létre demográfiai stabilitás, a múlthoz hasonlóan (pl. preindusztriális városok) azt sok helyen csak a bevándorlás biztosítja. Ezeket a demográfiai átmenet klasszikus elméletébe nem illeszkedő legújabb fejleményeket a „második demográfiai átmenet” elmélete alapján próbálják magyarázni (van de Kaa 1987; Lesthaeghe 1991 stb.).³

Annyi mindenesetre biztosnak tűnik, hogy a tradicionális demográfiai rendszer sajátja az erős térbeli differenciálódás volt. Akár a termékenységet, akár a házasodást, akár a halandóságot vagy a vándorlást vizsgáljuk, mindig regionális mintákat találunk. A különféle demográfiai jelenségek minden bizonnyal komplex demográfiai mikrorendszereket alkotva kapcsolódtak össze, amelyek mozaikszerű elhelyezkedése az egyik legszembetűnőbb jelenség, ha olyan társadalmi, gazdasági vagy kulturális téren sokszínű országokat vizsgálunk, mint a preindusztriális Franciaország (Chaunu 1998) vagy a történeti Magyarország (Óri 2003). A különböző demográfiai jelenségek összekapcsolódása, egymást meghatározó szintjei számos lokális demográfiai mintát hoztak létre (Franciaországban Chaunu akár ötven ilyen alapváltozat létét feltételezi – 1998. 79.). De ha egy-egy demográfiai kérdésre (pl. halandóság, házasodás, háztartáskialakítás vagy termékenység) összpontosítunk, akkor is a regionalitás marad a meghatározó szempont (Faragó 1999, 2001; Dányi 1991; Kövér 2001).

A demográfiai átmenet időszakában a térbeli vagy társadalmi rétegek szerinti sokféleség sok tekintetben csökkenhetett, pl. a 20. században uralkodóvá vált Magyarországon a kétgyermekes családmodell (Szukicsné 2000; Óri 2008). Ugyanakkor a gazdasági, társadalmi, demográfiai és kulturális átalakulás (modernizáció) eltérő ütemezettsége, fokozatos térbeli és társadalmi elterjedése fenntartott bizonyos térbeli differenciákat. A legutolsó évtizedekben is részint konvergens demográfiai változásnak vagyunk tanúi, a „második demográfiai átmenetre” jellemző változások mindenütt megjelentek a fejlett országokban (a házasodás visszaszorulása, a válás, együttélés terjedése, a házasodás és gyermekvállalás halasztása, az igen alacsony termékenység), másrészt lokális változatok, eltérő, valószínűleg kulturális háttérű minták továbbra is fennmaradtak (Coleman 1998).

Ha figyelmünket elsősorban a demográfiai viselkedés mozgatórugóinak megértésére összpontosítjuk, akkor a térbeli differenciák, illetve a változás meghatározó faktorainak feltárása, értelmezése kulcsfontosságú lesz. Korábbi próbálkozásaink során elsősorban a demográfiai viselkedés tradicionális (18.

³ Minderről lásd még: Hablicsek 1995; Melegh – Óri 2003; Tárkányi 2008. részletes irodalommal.

század végi) majd a demográfiai átmenet alatti (20. század eleji) lokális mintáinak feltárására és értelmezésére törekedtünk (Őri 2003, 2006, 2007a, 2007b, 2008). Most elsősorban a 20. századi térbeli differenciák, azok fennmaradása, meghatározó tényezői, az „első” és „második” demográfiai átmenet időszakának területi mintái, azok esetleges hasonlósága vagy különbségei állnak érdeklődésünk középpontjában. Elsősorban a „második demográfiai átmenet” fontos tényezőit (a termékenység, házasodás, válás, együttélés jelenségeit) vizsgáljuk, azok térbeli mintáit próbáljuk megragadni. Kísérletet teszünk a 20. században bekövetkező változások értelmezésére, azok gazdasági, társadalmi, kulturális faktorokkal való összefüggéseinek megragadására. Megpróbáljuk összehasonlítani a két demográfiai átmenet térbeli mintáit, feltárni az állandóságokat és változásokat, mind a területi különbségek, mind pedig a lehetséges magyarázó változók tekintetében.

A tradicionális demográfiai rendszer lényegi eleme tehát számos demográfiai mikrorendszer léte volt, amelyen belül a házasodás, termékenység, vándorlás, halandóság szintje, intenzitása összekapcsolódott, ezek egymást kölcsönösen meghatározták. A külső meghatározó faktorok részben a földrajzi-gazdasági viszonyokhoz kötődtek (a halandóságot meghatározó mikroklíma, a gazdálkodás, értékesítés, térbeli mozgás lehetőségei, a településtípus), részben társadalmiak (társadalmi struktúra), részben kulturálisak (öröklési szokások, az együttélés hagyományai, a gyermekgondozás-, nevelés, felekezethez, etnikumhoz tartozás mint mentalitás és a társadalmi változások közvetítő csatornája). A 19. század második felétől a gazdasági változások (indusztrializáció), a térbeli átrendeződés (urbanizáció), a társadalmi-foglalkozási struktúra változása, a nők munkába állása és a nemi szerepek változása, a kulturális változások (oktatás terjedése) demográfiai változásokkal jártak együtt (csökkenő halandóság, termékenység, fokozott vándorlás, erős népességnövekedés). A korábbi területi minták azonban a 20. század elején is részben fennmaradtak (Őri 2006). Kérdéses ezek további sorsa, hogy a 20. századi gazdasági, társadalmi változások és különösen a század második felének társadalmi, kulturális változásai (a családok, lakóhelyi közösségek, egyházak, államok csökkenő befolyása a demográfiai viselkedésre, az „individualizáció”, „szekularizáció” mint a „második demográfiai átmenetet” meghatározó jelenségek) során a demográfiai viselkedés korábbi (tradicionális) mintái fennmaradtak-e. Más szóval a demográfiai viselkedés térbeli differenciáinak van-e kontinuitása, mai térbeli demográfiai különbségek magyarázhatók-e múltbeli demográfiai differenciákkal és persze társadalmi különbségekkel vagy kulturális hagyományokkal? A kérdésfelvetés jogosságát az adja, hogy a térbeli különbségek legtöbb meghatározó eleme ugyan változó (pl. a gazdálkodás, a társadalmi, foglalkozási, felekezeti, etnikai struktúra, az iskolázottság szintje), mások viszont meglehetősen állandóak (pl. a településtípus). Kérdés, hogy vannak-e más, a demográfiai viselkedést meghatározó, tartósan fennmaradó, a 20. századi változásokat túlélő elemek is (pl.

kulturális hagyományok, mentalitás). A tradicionális demográfiai rendszerekkel és a demográfiai átmenetekkel kapcsolatos nyugat-európai kutatások mindenestre azt mutatják, hogy olyan erős regionális hagyományokkal és kulturális sokféleséggel rendelkező országokban mint Franciaország, Svájc vagy Belgium tartós regionális demográfiai minták maradtak fenn, a két demográfiai átmenet térbelisége erősen kapcsolódik egymáshoz. Mindezek mögött tartósan fennmaradó kulturális hagyományok állnak (felekezeti, etnikai hovatartozás, a szekularizáció mértéke, a központi hatalommal való szemben állás stb. – Lesthaeghe – Neels 2002; Le Bras 2002).

Indokolt tehát mindezeket a kéréseket a szintén erős lokális eltéréseket mutató Magyarország tekintetében is megvizsgálunk. Első ilyen irányú próbálkozásunk természetesen vázlatos csupán, és számos nehézséggel küzd, amelyekkel csak részben sikerült megbirkóznunk. Ugyanakkor hozzásegíthet ahhoz, hogy a későbbiekben jobb adatokkal, finomabb mutatókkal és módszerekkel pontosabb képet kapjunk a demográfiai viselkedés különbségeinek és azok meghatározó tényezőinek változásáról.

Az elemzés tere, adatok, módszerek, problémák

Elemzésünk során két okból is községsoros adatokat használtunk. Egyrészt a járás vagy a megye mint közigazgatási egység igen különböző demográfiai mintákat foglalhat magába, rejthet el, átlagolhat. Másrészt a közigazgatási határok állandó változása miatt gyakorlatilag lehetetlen folyamatos adatsorokat vagy összehasonlítható egységeket képezni. A mai Magyarország területén belül is a megyerendszer 1950-es átalakítása szinte lehetetlenné tesz egy ilyen vállalkozást. Községsoros adatokat használva viszont lehetőség nyílik arra, hogy minden időmetszetben ugyanazt a településállományt vizsgáljuk. Természetesen itt is állandó volt a változás: települések olvadtak össze, vagy váltak szét, külterületek önállósodtak, vagy kerültek át egyik településtől a másikba. Az összeolvadás vagy szétválás problémája orvosolható: amennyiben a vizsgált időszakon belül ez előfordult, akkor mindvégig a nagyobb területi egység adataival dolgozhatunk, és így összehasonlítható területi egységet kapunk. Viszonylag ritkábban fordul elő az, hogy az adott településből nem kiválik vagy oda nem beolvad egy-egy település vagy településrész, hanem a település határa változik (pl. egy külterület átkerül egy másikhoz). Ez a probléma az adott keretek között nem kezelhető, tehát számolnunk kell azzal a fogyatékkal, hogy a vizsgált és összehasonlított területi egységek némelyike változott az idők folyamán, de ez az adott település demográfiai karakterét jelentősen nem változtatta meg, lévén hogy a település egészéhez viszonyítva kis népességcsoportokról van szó. A demográfiai viselkedés lokális mintáinak kontinuitását vizsgálva az is problémát okozhat, hogy a 20. században az adott népességek

jelentős változásokon mentek keresztül. A népességcsere egyrészt természetes folyamatok eredménye volt, a migráció alaposan átalakította, összekeverte a szóban forgó népességeket. A 20. századi Magyarországon azonban más, erőszakos népességcserével is számolnunk kell. A holokauszt, a németek kitelepítése, a szlovák-magyar lakosságcsere megváltoztathatta a vizsgált települések népességét, így nem kis fáradtsággal létrehozhatunk ugyan összehasonlítható területi egységeket, de ezek lakossága és ezzel együtt a helyi hagyományok, kultúra, mentalitás változhat. De a vizsgált kérdés éppen az, hogy a 20. századi változások közepette vannak-e olyan lokális tradíciók, kulturális minták, amelyek ma is tetten érhetően befolyásolják a demográfiai viselkedést. A 20. század pedig nemcsak az életkörülmények, kultúra, mentalitás változását, hanem a népességek kicserélődését is magával hozta. Ezért amennyiben nem találunk kapcsolatot a 20. század eleji és végi lokális demográfiai minták között, azt tulajdonképpen természetesnek kell tartanunk, az esetleg feltárt kontinuitás viszont annál jelentősebb lesz.

Községsoros adatokat az adott keretek között csak korlátozott térben tudunk vizsgálni. A demográfiai viselkedés térszerkezetének állandóságát a hajdani (1950 előtti) Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye mintegy 200 településén próbáljuk tetten érni. A megye minden téren igen sokszínű, számos lokális demográfiai mikrorendszer színtere (Őri, 2003, 2006, 2007a, 2007b). A választás ebből a szempontból szerencsésnek tűnik. Másfelől azonban igen erős a 20. századi népességmozgás, népességcsere, illetve a főváros jelenléte, szerepe az egész vizsgált időszakon keresztül igen erős kontinuitást mutat, ami az eredményt bizonyos fokig előre vetíti.

Az elemzés forrását községsoros népszámlálási adatok jelentik, amelyeket kiegészítenek szintén községsoros népmozgalmi adatok a 20. század első évtizedéből. A demográfiai viselkedés lokális mintáinak fennmaradását első kísérletünk során három időmetszetben vizsgáljuk. Az első a 20. század első évtizede, amikor a demográfiai változás a megye teljes területén elindult, de a kezdés idejétől és a változás intenzitásától függően az egyes települések annak igen különböző stádiumaiban helyezkednek el. A második időmetszet 1970, amikor a 20. század nagy kataklizmái (Trianon, 2. világháború, kitelepítések, 50-es évek, erőszakos téveszesítés) már bizonyos távolságban vannak, ugyanakkor jelentős demográfiai változások zajlanak vagy zajlottak a közvetlenül megelőző évtizedekben (epidemiológiai átmenet, a születésszám jelentős ingadozásai, fokozott belső vándorlás). A harmadik pedig a 2001-es népszámlálás, a demográfiai „jelen”, amikor a rendszerváltás megrázkódtatásai, sokkja már szintén viszonylagos távolságra vannak, és a „második demográfiai átmenet” jelenségei (termékenységcsökkenés, együttélési szokások változása) zavartalanabban tanulmányozhatók.

A községsoros népszámlálási adatokból a „második demográfiai átmenet” szempontjából fontosnak tartott arányszámokat számoltunk: a termékenységet

közelítő, a válásra, együttélésre vonatkozó mutatókat, valamint néhány lehetséges foglalkozási, iskolázottsági, családszerkezeti, felekezeti, vallásossági változót (1. tábla). A 20. század elejére községszinten egyelőre csak nyers születési arányszámokat tudunk konstruálni, míg a későbbiekben ún. népszámlálási (házas) termékenységi arányszámokat használhattunk. Mindkét változó csak nagyon nagy vonalakban jelzi a termékenység szintjét, hiszen nagymértékben függ az adott népesség korszerkezetétől. Népmozgalmi adatok híján csak az elváltak arányát számolhatjuk ki a népszámlálási adatokból. Az elváltak arányát viszont jelentősen befolyásolhatja az újraházasodás lehetősége (elsősorban ezért különbözik a férfiak és nők arányszáma), a migráció, esetleg a halandóság, valamint a családi állapot bevallása. Ez utóbbi elsősorban a 19. században, illetve a 20. század elején jelentetett problémát, hiszen mikroszinten kimutatható, hogy az elvált állapot bevallását sok egyéni szempont befolyásolhatta, és a népszámlálás során rögzített családi állapot sokszor nem felelt meg a valóságnak (Nagy S. 2007.). A foglalkozási szerkezetre vagy az iskolázottságra utaló változók szerepe nem szolgál külön magyarázatra, mind jelentősen befolyásolhatják a termékenységet vagy az együttélési szokásokat. A törvénytelen születek 20. század eleji aránya vagy a felekezeten kívüliek 2001-es aránya a normákhoz, tradicionális kulturális mintákhoz való kötődést méri. A nukleáris családi háztartások aránya pedig az idősebb generációk közvetlen befolyását, a tradicionális értékek erejét jelzi. Végül a reformátusok 1900-as aránya a többségi normákkal való bizonyos mértékű szembenállás hivatott képviselni, elméletileg körükben a válás könnyebb volt a 19. század második felében, termékenységük pedig általában alacsonyabb, a relatíve korai születéskorlátozás számos megyebeli református közösség sajátja lehetett.

1. Az elemzésben felhasznált változók
Variables used in the analysis

	N	Átlag	Szórás	Mini- mum	Maxi- mum	Tartalom
elváltak % 1910	190	0,21	0,24	0,00	1,83	elváltak aránya a 15 éven felüli népességben
nyers szül. ar. 1901–1910	188	41,03	7,18	18,20	54,70	ezer főre jutó születések száma
illeg. 1901–1910	188	7,12	3,67	1,36	26,76	100 élve születésre jutó törvénytelen születések száma
írólvás 1910	190	79,06	9,21	50,31	94,30	írní-olvasni tudók aránya (%) a 6 éven felüli népességben
ipforg. 1900	188	14,98	10,88	1,71	67,84	az iparforgalmi népesség aránya (%) a kenyérkeresők között
ref.1900	188	19,61	27,82	0,00	95,17	a reformátusok aránya (%)
elváltfői % 1970	190	1,95	0,78	0,20	4,50	az elvált férfiak aránya a 15 éven felüli férfi népességben belül
elváltn%1970	190	2,82	1,14	0,50	7,30	az elvált nők aránya a 15 éven felüli női népességben belül
elvált%1970	190	2,39	0,89	0,65	5,65	az elváltak aránya a 15 éven felüli népességben
term. 1970	189	212,51	25,19	139,00	287,93	100 házasság által szült gyermekek száma
érett. 1970	190	4,63	2,54	0,08	14,82	érettségizettek aránya (%) a 7 éven felüli népességben
dipl. 1970	190	1,83	1,50	0,02	11,52	diplomások aránya (%) a 7 éven felüli népességben
mezg. 1970	190	36,88	20,65	2,73	83,47	mezőgazdaságban dolgozók aránya (%) a foglalkoztatottak körében
nucl. 1970	190	75,82	8,26	46,61	88,73	rokon és nem rokon nélkül élő családi háztartások aránya (%) a családi háztartásokon belül
term.2001	189	192,39	11,59	156,00	229,00	100 házasság által szült gyermekek száma
felkiv.2001	189	8,07	5,20	0,44	22,95	felekezeten kívüliek aránya (%)
érett.2001	189	29,40	11,38	14,00	69,10	érettségizettek aránya (%) a 18 éven felüliek között
érettf.2001	189	26,85	11,25	11,40	65,60	érettségizett férfiak aránya (%) a 18 éven felüli férfiak között
érett.2001	189	31,70	11,62	15,80	72,40	érettségizett nők aránya (%) a 18 éven felüli nők között
dipl. 2001	189	8,48	6,28	2,20	40,10	diplomások aránya a 25 éven felüli népességben belül
diplf. 2001	189	8,87	7,15	1,20	43,80	diplomás férfiak aránya (%) a 25 éven felüli férfiak között
dipln. 2001	189	8,16	5,60	2,10	36,50	diplomás nők aránya (%) a 25 éven felüli nők között
elváltf. 2001	189	7,44	1,53	2,85	11,99	elvált férfiak aránya (%) a 15 éven felüli férfiak körében
elvált. 2001	189	8,48	1,88	4,05	13,84	elvált nők aránya (%) a 15 éven felüli nők körében
elvált. 2001	189	7,96	1,56	3,51	12,39	elváltak aránya (%) a 15 éven felüli népességben
éltárf. 2001	189	7,18	1,92	1,93	13,69	élettársi kapcsolatban élő férfiak aránya (%) a 15 éven felüli férfiak körében
éltárn. 2001	189	6,48	1,76	1,81	12,40	élettársi kapcsolatban élő nők aránya (%) a 15 éven felüli nők körében
éltár. 2001	189	6,83	1,83	1,87	12,96	élettársi kapcsolatban élők aránya (%) a 15 éven felüliek körében
mezg. 2001	189	5,61	6,59	0,00	39,20	mezőgazdaságban dolgozók aránya (%) a foglalkoztatottak körében
nucl. 2001	189	83,44	5,41	62,07	93,53	rokon és nem rokon nélkül élő családi háztartások aránya (%) a családi háztartásokon belül

Forrás: Népmozgalom 1901–1910; Népszámlálás 1900; Népszámlálás 1910; Népszámlálás 1970; Népszámlálás 2001.

Látható, hogy a demográfiai viselkedés mutatói csak igen nyers arányszámok, és csak hozzávetőlegesen írják le a vizsgált jelenséget, a magyarázó változók köre pedig tetszés szerint tovább bővíthető. Első kísérletünk során azonban bizonyos összefüggések feltárására alkalmasnak látszanak, bizonyíthatják a további elemzés, kifinomultabb mutatók és modellek alkalmazásának szükségességét.

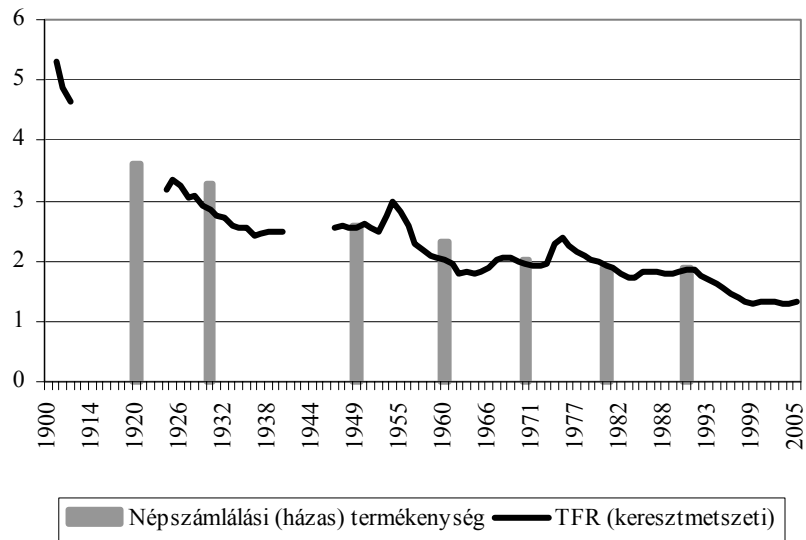
Elemzésünk színtere tehát a történeti Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, ennek településeit vizsgáljuk 1900 és 2001 között. A fentebb leírtak értelmében összehasonlítható területi egységek létrehozására törekedtünk. A megye területéről bőven találunk példákat több, korábban önálló település összeolvadására. Ezek közül a legjelentősebb Nagy Budapest létrejötte, elemzésünk során mindvégig ezzel a területi egységgel dolgoztunk, tehát a környékbeli, 1950-ben a fővárossal egyesített falvak adatait az 1950 előtti korszak vizsgálatánál is a fővárosával egyesítve kezeltük. Ugyanígy jártunk el más egyesített települések esetén is: Alberti és Irsa összeolvadásából jött létre Albertirsa, Biából és Torbágyból Biatorbágy, Alsó- és Felsődabasból, Sáriból, Gyónból Dabas stb. Ezeknél is mindvégig a nagyobb területi egységgel dolgoztunk. Ugyanezt tettük a szétválásokkal, önállósodásokkal kapcsolatban is. Főleg a nagyhatárú alföldi mezővárosok külterületei, pusztái váltak önálló községgé a 20. század során. Persze ez a folyamat 1900-ra, elemzésünk kiindulópontjára már jelentősen előrehaladt, lényegében csak Kecskemét és Kiskunhalas kiterjedt határa volt többé-kevésbé érintetlen ekkor. Más települések körül már korábban is jöttek létre önálló községek, ezek elemzésünket nem zavarták, és mindvégig önállóan szerepelnek. A lényeg az, hogy ezekben az esetekben a kezdőpontban fennállt nagyobb területi egységgel dolgoztunk mindvégig (Kecskemét és Kiskunhalas nagy határukkal együtt, de pl. Nagykőrös vagy Kiskunfélegyháza egy-egy 1900 körül még nem állandósult külterületével, amelyből később lett önálló község). A települések egyéb, kisebb jelentőségű határmódosulásaival nem foglalkoztunk, és – mint említettük – hasonlóképpen nem tudtuk megoldani a népességváltozások 20. században legalábbis részben természetes problémáját.

Dolgozatunkban a demográfiai viselkedés területi mintáinak továbbélését és múltbeli kulturális, mentalitásbeli faktorok fennmaradását vizsgáltuk. Ennek céljára korrelációs elemzéseket és többváltozós lineáris regresszió elemzéseket használtunk. Ha ugyanannak a településállománynak két adatsora között (pl. népszámlálási házas termékenységi mutatók 1970-ből és 2001-ből, vagy elváltak aránya 1910-ből, 1970-ből vagy 2001-ből) szignifikáns korreláció áll fenn, akkor ezt úgy értelmeztük, hogy a házas termékenység vagy válás területi mintái a vizsgált időpontok között kevésbé változtak. Hasonlóképpen, ha a regresszióelemzés során pl. az együttélés 2001-es arányszámának szignifikáns magyarázó változója lesz az 1901–1910 közötti törvénytelen születések arányszáma, akkor ez jelen esetben azt jelenti, hogy a normától többé-kevésbé eltérő

magatartás területi mintái kevésbé változnak, a mai demográfiai viselkedés mögött sejtethetünk múltbeli kulturális mintákat.

A két demográfiai átmenet „Pest-Pilis-Solt-Kiskun” megyében, 1900–2001

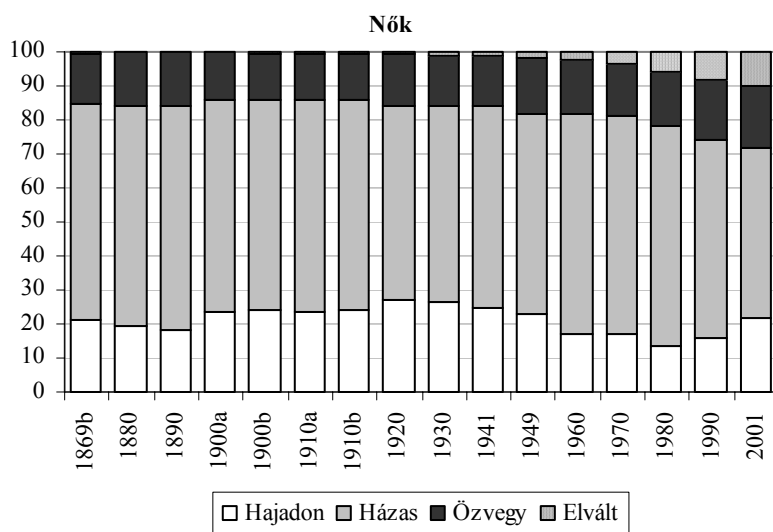
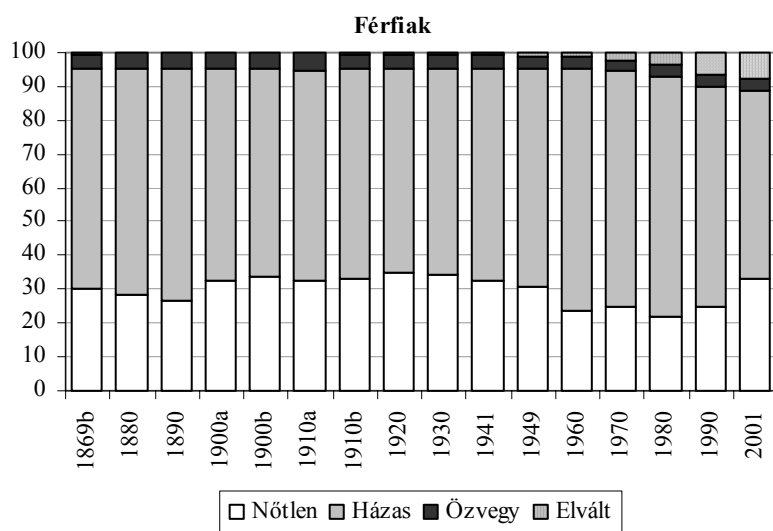
Az 1. táblázat adataiból is látszik, hogy a 20. század során a megye települései is óriási demográfiai változást éltek meg. A termékenység megközelítésére nem tudunk mindhárom időmetszetre azonos mutatót számolni, de annak változása így is jól nyomon követhető. 1901 és 1910 között a nyers születési arányszám átlagosan igen magas, szórása igen jelentős. Maximális értéke lényegében korlátozás nélküli termékenységre utalhat, míg minimális értéke a termékenységi átmenet előrehaladott voltát jelzi. Mindebből látszik a megye és a korszak legfontosabb demográfiai jellemvonása, az átmeneti állapot. A demográfiai átmenet közepén járunk, de pl. a termékenység csökkenése fokozatosan indul el és terjed, a megye különböző településeit különböző időben éri el, 1900 körül a termékenység szintje igen különböző. 1970-ben is feltűnő a népszámlálási (házas) termékenység erős szóródása, a csökkenő termékenység mellett igen különböző kultúrájú közösségek éltek egymás közelében, illetve egy-egy közösségen belül is igen különböző termékenyséű kohorszok éltek. 2001-re a házassági termékenységi mutató átlaga alacsonyabb lett, de szórása kisebb, minimális értéke magasabb, mint 1970-ben volt. Mindez nemcsak a termékenység csökkenésére, hanem a magatartásformák egységesülésére is utal: a területi különbségek csökkentek, a hajdani sokgyermekes női generációk lassan kihálnak. Fontos ugyanakkor az is, hogy a népszámlálási házassági termékenység mind 1970-ben, min 2001-ben magasabb az országos átlagnál, és csökkenése is erősebb annál (I. ábra).

Forrás: www.nepszamlalas.hu és Történelmi Statisztikai Idősorok, 16-17. 155. mai országterület

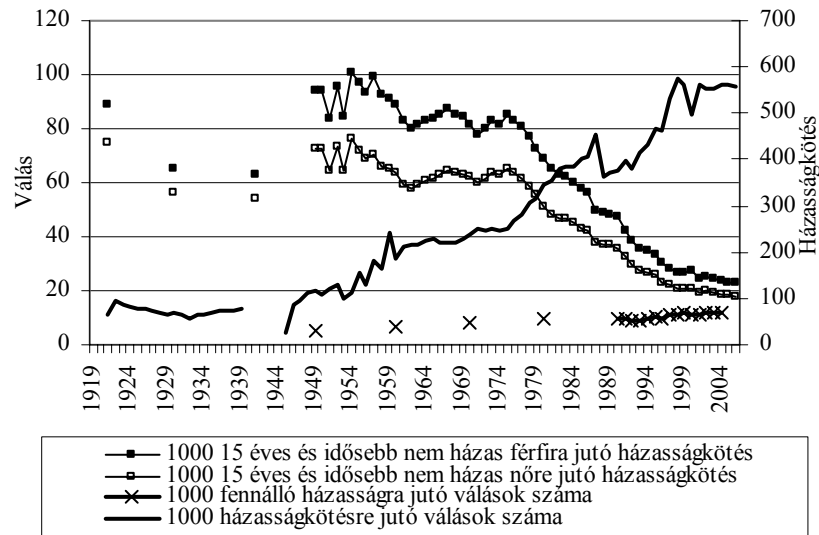
I. Keresztmetszeti teljes termékenységi arányszám és népszámlálási házassági termékenységi arányszám Magyarországon, 1900–2005
Transversal total fertility rate and the number of live births per that of married women in Hungary, 1900–2005

A három időmetszetben jól összehasonlítható egymással az elváltak aránya. A növekedés itt is nyilvánvaló, de itt ez együtt jár a szórás növekedésével, a 20. században a házasságok bomlékonyabbá váltak, de igen jelentős területi különbségek alakultak ki. A növekedés folyamatos, de a 20. század utolsó harmadában kétségkívül gyorsabb, hasonlóan az országos adatokhoz, ahol az elváltak aránya mindkét nemnél a hetvenes évektől válik érzékelhetővé (II. ábra). Az országos adatok ugyanakkor azt is megmutatják, hogy a válás valószínűségének növekedését a házasságkötések intenzitásának csökkenése kísérte (III. ábra).

Forrás: Történelmi Statisztikai Idősorok, 13–14. 230–231.
 a: régi országterület, b: mai országterület

II. Elváltak aránya nemenként Magyarországon, 1869–2001
Proportion of the divorced by sex in Hungary, 1869–2001

Forrás: Történelmi Statisztikai Idősorok, 114. Demográfiai Évkönyv 2006. mai ország-terület.

III. Házasságkötések és válások Magyarországon, 1920–2006 Marriages and divorces in Hungary, 1920–2006

Az 1. táblázat alapján az is nyomon követhető, hogy a demográfiai átalakulás egyéb kiválasztott kísérőjelenségei hogyan alakulnak. Az iskolázottság növekedése mutatóink alapján nem látszik, de a foglalkozási szerkezet átalakulását jelzi a foglalkoztatottak körében a mezőgazdasági dolgozók arányának összezsugorodása. Fontos tényező lehet a nukleáris családi háztartások (rokon és egyéb lakó nélküli, kizárólag egy magcsaládból álló háztartások) arányának emelkedése, amely önmagában is tényezője lehet az előző generációk befolyásától szabadabb, individuálisabb döntéseknek. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a területi különbségek itt is igen erősek, vannak olyan települések, ahol 1970-ben a háztartások több mint fele, 2001-ben pedig közel 40%-a többgenerációs volt. Tehát ha a generációk együttélése fontos befolyásoló tényező, akkor még a 21. század elején is igen változatos demográfiai mintákat kellene találnunk. Ezt a kettősséget erősíti a felekezeten kívüliek 2001-es aránya: miközben a vizsgált terület magában foglalja a fővárost, és a változás minden téren jelentős, a magukat határozottan felekezeten kívülinek vallók aránya 10% alatt volt, a maximális érték nem éri el a népesség negyedét (érdekes módon Budapesten ez csak 20% körüli, két alföldi település vezet: Kiskunhalas és meglepő módon Örkény), míg néhány településen a jelenség gyakorlatilag nem

létezik. A kép tehát vegyes, dinamikus demográfiai és társadalmi, gazdasági, kulturális változás folyik, és emellett kétségkívül fennmaradnak tradicionális értékek, még ha ezek tartalmát, konkrét demográfiai következményeit nem is ismerjük.

A kérdés tehát az, hogy a jelentős változások közepette a területi differenciákból, a demográfiai viselkedés térszerkezetéből, a demográfiai és társadalmi változók összefüggéséből fennmaradt-e valami. Először az első időmetszetet vesszük szemügyre, itt és a továbbiakban is csak egykorú vagy korábbi változókat vizsgálunk, mindvégig tartózkodunk attól, hogy valamely jelenséget időben későbbi jelenséggel próbáljunk magyarázni.

*2. Demográfiai és társadalmi-gazdasági változók összefüggései,
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1900–1910*
*Correlation between some demographic and social and economic variables,
county Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1900–1910*

	elváltak % 1910	nyers szül. ar. 1901–1910	illeg. 1901–1910	írolvas. 1910	ipforg. 1900
nyers szül. ar. 1901–1910	-0,611**				
illeg. 1901–1910	0,174*	-0,259**			
írolvas. 1910	0,155*	-0,358**	0,112		
ipforg. 1900	0,118	-0,157*	0,385**	0,335**	
ref. 1900	0,497**	-0,552**	0,154*	0,238**	-0,037

* szignifikáns 0,05 szinten.

** szignifikáns 0,01 szinten.

Figyelmesen vizsgálva a 2. tábla korrelációs arányszámait, világos, hogy az összefüggések mögött részben a településszerkezet sajátosságai, a város-falu különbségek rejlenek, és kétségkívül meghatározó a főváros szerepe. Az írni, olvasni tudás szintje kapcsolódik az iparforgalmi népesség arányához, ahogy a törvénytelen születések aránya is. Bár kétségtelenül létezett falusi törvénytelen szülés, a jelenség mégis inkább a városokhoz, nem rurális területekhez kötődött a 20. század elején. Ugyanakkor a magas születésszám éppen fordítva, negatív korrelációban áll a nem mezőgazdasági népesség, az írni-olvasni tudás és az illegitimitás arányával. Az összefüggések egy része tehát a terjedő modernizáció, urbanizáció, iparosodás következménye, a születésszámra ezek negatív hatást tesznek. Ugyanakkor látható az is, hogy az elváltak aránya a reformátusok arányával áll igen erős korrelációban, noha összefüggés mutatkozik az illegitimitással és az írni-olvasni tudással is. A reformátusok aránya viszont igen erős negatív korrelációban áll a születési arányszámmal, kapcsolódik az írástudás szintjéhez, de nem függ össze az iparforgalmi népesség arányával. Az

elváltak aránya viszont fordítottan arányos a születési arányszámmal, ez a legerősebb korreláció. A kép meglehetősen diffúz, de néhány óvatos következtetést megkockáztathatunk. Nyilvánvaló, hogy az alacsony születésszám és alacsony termékenység is, valamint az elváltak magasabb aránya részben városi, modernizációs jelenség. De mindkettő elsősorban kulturális háttérű jelenségnek látszik, a legerősebb összefüggés a reformátusok arányával mutatkozik, amely nem kizárólagosan urbánus vagy modernizációs jelenség. Vannak a megye területén tradicionális, rurális jellegű, jelentős református közösségek lakta falvak és mezővárosok, amelyekben a születési arányszám alacsonyabb, annak süllyedése korábban kezdődött, ahol a válással szembeni tolerancia nagyobb, az alfabetizáció szintje relatíve magas (Őri 2006, 2007a). Korábbi tapasztalataink alapján azt gondoljuk, hogy a demográfiai változásnak legalább két rétege érhető tetten a megyében, egy modernizációs változat a 19. század második felétől, és egy rurális változat, amely a reformátusok arányszámán keresztül jelenik meg adatainkban. Tehát a válás, de bizonyos mértékben az alacsonyabb születésszám sem egyszerűen modernizációs jelenség, hanem sok tekintetben kulturális minták, lokális hagyományok, felekezeti mentalitás, felekezeti közvetítő csatornák kérdése lehetett.

3. *Többváltozós lineáris regresszióelemzés eredménye a nyers születési arányszám és az elváltak aránya mutatóira, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1900–1910*

The results of multiple linear regression-analyses for the variables of crude birth rate and the rate of the divorced, county Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1900–1910

Függő változó			Szignifikáns magyarázó változók		
	R	R ²	változó	Béta	Szign.
nyers szül. ar. 1901–1910	0,719	0,517			
			elváltak % 1910	-0,424	0,000
			illeg. 1901–1910	-0,271	0,000
			írólvás. 1910	-0,218	0,000
			ref. 1900	-0,119	0,025
elváltak % 1910	0,640	0,410			
			nyers szül. ar. 1901–1910	-0,484	0,000
			ref. 1900	0,230	0,001

A regresszió-elemzés megerősíti a fenti megállapításokat. A születésszám és válás egymás ellentettjei, de mindkét jelenség magyarázó változói között van egy jelentős felekezeti-kulturális faktor, míg a modernizációs folyamatot talán legjobban megközelítő változó, az iparforgalmi népesség aránya hiányzik a

szignifikáns magyarázó változók közül. Megismételhetjük tehát: a születésszám csökkenése és a válások gyakoribbá válása nem egyértelműen a modernizációhoz, urbanizációhoz, iparosodáshoz kötődő jelenség. Ugyanakkor természetesen továbbra is probléma a felekezeti tartalom, annak összekapcsolódása társadalmi szerkezettel, gazdálkodással, lokális gazdasági és migrációs lehetőségekkel stb. Probléma az is, hogy a regresszió-elemzés eredménye kielégítő ugyan, de így is a szignifikáns független változók a függő változók varianciájának csak felét, negyven százalékát magyarázzák, számos jelentős tényező, fontos változó nem került be modellünkbe.

4. Demográfiai és társadalmi-gazdasági változók összefüggései, a korábbi Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye települései, 1970
Correlation between some demographic and social and economic variables, localities of the former county of Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1970

	elvált%1970	term.1970	érett. 1970	dipl. 1970	mezg. 1970	nucl. 1970
term.1970	-0,438**					
érett. 1970	0,627**	-0,475**				
dipl. 1970	0,546**	-0,311**	0,813**			
mezg. 1970	-0,344**	0,371**	-0,601**	-0,423**		
nucl. 1970	0,418**	0,111	0,159*	0,214**	0,077	
elváltak % 1910	0,374**	-0,192**	0,061	0,134	0,1623*	0,217**
nyers szül. ar. 1901–1910	-0,338**	0,280**	-0,140	-0,190**	-0,126	0,027
illeg. 1901–1910	0,446**	-0,141	0,424**	0,441**	-0,285**	0,043
írolvas. 1910	0,245**	-0,452**	0,356**	0,200**	-0,356**	-0,153*
ipforg. 1900	0,455**	-0,309**	0,692**	0,636**	-0,538**	0,180*
ref. 1900	0,214**	-0,070	-0,033	0,009	0,118	0,232**

* szignifikáns 0,05 szinten.

** szignifikáns 0,01 szinten.

Az 1970-es népszámlálásból nyert változók érdekes elmozdulást mutatnak. Válás és házas termékenység itt is határozott negatív korrelációban állnak egymással. A válás területi mintái 1910 és 1970 között némiképp változtak, de az összefüggés így is elég erős. A válás jelensége itt már egyértelműen modernizációs jelenségnek tűnik, szoros az összefüggése az iskolázottság mutatóival, fordítottan arányos a mezőgazdasági népesség arányával, és meglepően erős összefüggést mutat a századelő urbanizációs, iparosodást jelző változóival. A reformátusok 1900-as arányával az összefüggés megmaradt, de jóval gyengébb. Az 1970-es népszámlálási házas termékenység is erősen kapcsolódik az iskolázottsági és foglalkozási mutatókhoz, de a reformátusok aránya elvesztette jelentőségét. A nukleáris családi háztartások aránya nem mutat összefüggést a házas termékenységgel, viszont kapcsolódik az elváltak arányához. Mindez arra fi-

gyelmezett, hogy a családszerkezet összetett volta nem feltétlenül jelent fokozott kontrollt, nagyobb ragaszkodást a hagyományos értékekhez, hanem egyszerűen a válás gyakoriságának van rá befolyása, a válások következtében magasabb a nukleáris családból álló háztartások aránya (elvált szülő gyermekekkel). Ugyanakkor alternatív hipotézist is megfogalmazhatunk: a többgenerációs együttélés 1970-ben már kevésbé befolyásolta a gyermekvállalást, viszont sokkal jobban a válást, amely kétségkívül sokkal radikálisabb szakítás a normákkal, mint az alacsonyabb gyermekszám. A termékenység területi mintáinak eltérését a felhasznált mutató változása következtében nehezebb mérni, mindenesetre itt is tapasztalható pozitív korreláció, tehát változás, eltolódás van, elsősorban az 1900-as ipari, kulturális centrumok felé, de a korábbi termékenységi minta részben még kitapintható. A 20. század folyamán jelentős modernizációs fejlődés történt, iparosodás, urbanizáció, amelynek centrumai jórészt megegyeznek a korábbiakkal, a modernizáció mindennél nagyobb erővel hatott a demográfiai viselkedésre, ami főleg a termékenység korábbi területi differenciáinak átrendeződésével járt. A korábbi kulturális minták szerepe sokkal kevésbé érződik.

5. Többváltozós lineáris regresszióelemzés eredménye a népszámlálási termékenység és az elváltak aránya mutatóira, a korábbi Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye települései, 1970

The results of multiple linear regression-analyses for the variables of marital fertility and the rate of the divorced, localities of the former county of Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1970

Függő változó	R	R ²	Szignifikáns magyarázó változók		
			Változó	Béta	Szign.
term. 1970	0,631	0,398			
			elvált% 1970	-0,414	0,000
			érett. 1970	-0,240	0,003
			írolvas. 1910	-0,231	0,000
			nucl. 1970	0,273	0,000
			illeg. 1901–1910	0,160	0,018
elvált% 1970	0,797	0,635			
			érett. 1970	0,362	0,000
			nucl. 1970	0,332	0,000
			illeg. 1901–1910	0,211	0,000
			elváltak % 1910	0,198	0,000
			term. 1970	-0,233	0,000

A regresszió-elemzés még világosabbá teszi a fentieket: házas termékenység és válás 1970-ben szoros fordított arányosságot mutat, a válás területi mintái

kevéssé változtak, szemben a termékenységgel, a korábbi és 1970-es iskolázottsági mutatók szerepe fontos, szemben az egyszerű korrelációs elemzéssel a családösszetétel vagy a század eleji illegitimitási arány fontossá vált, de ez minden bizonnyal az ipari, urbánus centrumok erősödő hatásával magyarázható. A felekezeti-kulturális tényező szerepe a regresszió-elemzésben jelentéktelenné vált.

6. Demográfiai és társadalmi-gazdasági változók összefüggései, a korábbi Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye települései, 2001
Correlation between some demographic and social and economic variables, localities of the former county of Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 2001

	term2001	felkiv2001	érett2001	dipl2001	elvált2001	éltár2001	mezg2001	nucl2001
felkív. 2001	-0,323**							
érett. 2001	-0,570**	0,634**						
dipl. 2001	-0,460**	0,590**	0,934**					
elvált. 2001	-0,245**	0,504**	0,283**	0,257**				
éltár. 2001	0,048	0,350**	-0,001	0,042	0,584**			
mezg. 2001	0,296**	-0,366**	-0,494**	-0,359**	-0,114	0,081		
nucl. 2001	0,061	0,204**	0,020	0,139	0,469**	0,292**	0,387**	
elvált. 1970	-0,325**	0,527**	0,547**	0,550**	0,613**	0,279**	-0,081	0,356**
term. 1970	0,689**	-0,295**	-0,366**	-0,230**	-0,375**	0,021	0,280**	0,046
érett. 1970	-0,497**	0,582**	0,812**	0,726*	0,389**	-0,002	-0,364**	0,148*
dipl. 1970	-0,334**	0,439**	0,650**	0,648**	0,350**	0,009	-0,229**	0,239**
mezg. 1970	0,452**	-0,550**	-0,683**	-0,522**	-0,283**	-0,032	0,751**	0,174*
nucl. 1970	0,117	0,291**	0,070	0,182*	0,478**	0,426**	0,318**	0,810**
elváltak % 1910	0,105	0,012	-0,090	-0,065	0,328**	0,088	0,090	0,349**
nyers szül. ar. 1901–1910	-0,071	-0,033	0,020	0,021	-0,280**	0,007	0,051	-0,071
illeg. 1901–1910	-0,172*	0,324**	0,399**	0,413	0,249**	0,161*	-0,258**	-0,006
írólvás. 1910	-0,290**	0,274**	0,412**	0,339	0,180*	0,135	-0,425**	-0,165*
ipförg. 1900	-0,275**	0,360**	0,532**	0,479	0,306**	0,003	-0,339**	0,121
ref. 1900	0,177*	0,192**	-0,093	-0,098	0,334**	0,317**	0,050	0,208**

* szignifikáns 0,05 szinten.

** szignifikáns 0,01 szinten.

2001-ben a népszámlálási házas termékenység területi mintája már nem mutat szignifikáns összefüggést a száz évvel korábbi születési arányszám területi megoszlásával. A térbeli átalakulás erős, a korábbi rurális gyermekszámkülönbségeket a 21. század eleji (házas) termékenységi különbségek nem adják

vissza. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy az első demográfiai átmenet idején még megfigyelhető tradicionális, mély kulturális (vagy gazdasági) gyökerű gyermekszám- vagy termékenységi különbségek a második demográfiai átmenet idejére jórészt eltűntek, átformálódtak. Erős a foglalkozási, iskolázottsági változók szerepe, itt még a 20. század elejére vonatkozó változók is értékelhető kapcsolatot mutatnak. A családi állapot esetében az elváltak aránya mellé tudjuk állítani a 2001-es népszámlálás adataiból az élettársi kapcsolatban élők arányát. Az elváltak aránya a korábbi megállapításokat támasztja alá, érdekes, hogy a 2001-es területi válási minta szorosabban kapcsolódik a reformátusok arányához, mint az 1970-es. Az élettársi kapcsolatban élők aránya azonban tartogat meglepetéseket. Területi mintája többé-kevésbé megfelel az elváltakénak, viszont az arányszám nem mutat összefüggést a házas termékenységi mutatókkal, a foglalkozási, iskolázottsági mutatókkal. Tehát nem állíthatjuk, hogy az élettársi kapcsolatban élők kevésbé volnának termékenyek, iskolázottak, inkább városiak lennének stb. Erős összefüggést az elváltak arányán kívül a nukleáris családok arányával, a felekezeten kívüliek arányával, a reformátusok arányával mutatnak. Mindez azt mutatja, hogy az élettársi kapcsolat egyaránt előfordul az alacsony iskolázottságú, termékeny, falusi háztartásokban és az iskolázottabb, alacsony termékenységű városi háztartásokban, viszont kevésbé jellemző a többgenerációs háztartásokra. A termékenységcsökkenéssel és a válások gyakoribbá válásával ellentétben, melyek korábbi többbretűségük hátterbe szorulásával a 20. század folyamán egyre inkább modernizációs jelenséggé váltak, az élettársi kapcsolat szintén többbretű, kulturális mintákat is követő jelenségnek tűnik. Minden bizonnyal – a 19. század második felének termékenységcsökkenéséhez hasonlóan – több társadalmi rétegben, több szinten kezdett terjedni, és a 21. század elejére a társadalom minden rétegében előfordult. Nemcsak a modernizáció központjaihoz kötődik, hanem rurális közegben is előfordul, részben innen a kapcsolat a 20. század eleji református aránnyal. A kapcsolat természete nem világos, lehet véletlen, lehet korábbi kulturális minták továbbélése, valamilyen módon a hatalommal, tekintéllyel, államegyházzal való szembenállás hagyományának folytatása, de mindez továbbgondolást, további kutatásokat igényel.

7. Többváltozós lineáris regresszióelemzés eredménye a népszámlálási termékenység és az elváltak aránya mutatóira, a korábbi Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye települései, 2001

The results of multiple linear regression-analyses for the variables of marital fertility and the rate of the divorced, localities of the former county of Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 2001

Függő változó	R	R ²	Szignifikáns magyarázó változók		
			változó	Béta	Szign.
term. 2001	0,799	0,638	term. 1970	0,628	0,000
			érett. 2001	-0,340	0,000
			nyers szül. ar. 1901–1910	-0,237	0,000
elvált. 2001	0,83	0,688	éltár. 2001	0,433	0,000
			nucl. 2001	0,342	0,000
			elvált% 1970	0,223	0,000
			term. 1970	-0,222	0,000
			mezg. 2001	-0,203	0,000
			nyers szül. ar. 1901–1910	-0,113	0,013
éltár. 2001	0,722	0,521	elvált. 2001	0,582	0,000
			ref. 1900	0,221	0,000
			nyers szül. ar. 1901–1910	0,234	0,000
			felkív. 2001	0,205	0,000
			illeg. 1901–1910	0,120	0,046
			érett. 1970	-0,301	0,000
			írolvas. 1910	-0,162	0,008

A regresszió-elemzés a 2001-es népszámlálási házas termékenység kapcsán a korábbi (1970-es) házas termékenységi térszerkezet fennmaradását, a 20. század eleji térszerkezet átfordulását, az alacsonyabb születési arányszámot mutató vidéki települések termékenységi rangsorának megváltozását, az iskolázottság szerepének erejét jelzi. Az elváltak arányának területi elhelyezkedése nagyban hasonlít az élettársi kapcsolatban élőkére, fontos a korábbi válási és termékenységi minta vagy a foglalkozás szerepe, és számít a háztartásszerkezet, noha ennek a kapcsolatnak a természete – mint jeleztük – nem világos. Az élettársi kapcsolatban élők aránya viszont őriz korábbi területi kulturális mintákat, másrészt itt inkább az alacsonyabb státusú, iskolázatlanabb népesség korábbi elhelyezkedését követi.

Összefoglalás

Dolgozatunkban a két demográfiai átmenet (tehát nagyjából a 20. század eleje és a 21. század eleje közötti időszak) néhány fontos demográfiai jelenségének (születési arányszám, illetve népszámlálási házas termékenység, elváltak aránya, élettársi kapcsolatban élők aránya) területi mintáit és ezek változásait, valamint néhány lehetséges háttértényező szerepét vizsgáltuk. Az elemzés színtere egy minden tekintetben sokszínű területi egység, a hajdani Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye mintegy 200 települése volt. Az adatokat három időmetszetben próbáltuk vizsgálni (1900–1910, 1970, 2001). Az összehasonlítható területi egységek kialakításának nehézségeit, a nyers arányszámok és a kevésbé kifinomult elemzési technikák (korreláció és lineáris regresszió-elemzés) használatának problémáit ebben a dolgozatban, a kutatás jelenlegi fázisában nem tudtuk teljesen megoldani, de vizsgálódásunk így is felszínre hozott néhány figyelemre méltó, a további elemzéseket irányító szempontot.

Mindenekelőtt a vizsgált megye sokrétűségének egyik vonása az volt még a 20. század elején is, hogy gazdasági, társadalmi, kulturális és természetesen demográfiai téren is archaikus és „modern” közösségek éltek egymás mellett. A demográfiai „mozaik”, amelyet jelen esetben a születési arányszám, az elváltak vagy az illegitim születések aránya jelenített meg, nem egyszerűen egy gazdasági, társadalmi, műveltségi modernizációs folyamat függvénye volt, hanem megvoltak a rurális, a helyi gazdasági lehetőségektől és kulturális hagyományoktól befolyásolt változatai is. Mindez a születési arányszám és az elváltak arányának területi mintáiban is megfigyelhető. Adatbázisunkban a reformátusok század eleji aránya jelenítette meg azt a nehezen értelmezhető kulturális vagy társadalmi faktort, amely összekapcsolódott mind a nyers születési arányszám, mind az elváltak aránya mutatóival.

A 20. század változásai különösen a termékenység, születésszám lokális mintáit változtatták meg, formálták át. A főváros és más urbánus központok alacsony születési arányszámukkal, illetve házas termékenységükkel természetesen őrizték pozíciójukat, de a vidéki termékenységi különbségek eltűntek, átrendeződtek, a száz évvel ezelőtti különbségek ma már nemigen érezhetők. Jóval több a folytonosság az elváltak arányában, a válás gyakoriságának van területi kontinuitása, bár itt is egyre inkább az urbánus centrumok szerepe domborodik ki. Az élettársi kapcsolatban élők aránya a 2001-es népszámlálás alapján vált mérhetővé, ennek területi mintái viszont a száz évvel korábbi lokális születésszámbeli, illegitimitási, felekezeti, műveltségi differenciákkal mutatnak kapcsolatot. Ennek alapján mondhatnánk, hogy a két demográfiai átmenet területi mintái nem függetlenek egymástól, miközben a 20. század derekának változásai ezt a folytonosságot hosszabb ideig elhomályosították. De a kapcsolatok és összefüggések ennél valószínűleg bonyolultabbak, természetük nem vált itt érthetőbbé.

Annyi mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy vannak mélyen gyökerező kulturális minták, amelyek befolyásolják a demográfiai viselkedést. Az is valószínű, hogy mind az első demográfiai átmenet termékenységsökkenése, mind a második során erősödő változás az együttélések terén nem kizárólagosan modernizációs jelenség, nem egyértelműen „fentről” „lefelé”, a magasabb státusú társadalmi rétegektől az alacsonyabbak vagy a modern urbánus központoktól a rurális települések felé terjednek. Az viszont, hogy az esetenkénti területi egyezéseket, az azonos magyarázó változók szerepét hogyan kell értelmeznünk, egyelőre még nem világos, ennek a kérdésnek a megválaszolásában csak további kutatások hozhatnak előrelépést.

FORRÁSOK

- Demográfiai Évkönyv 2006. KSH, Budapest
- Népmozgalom 1901–1910. *A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként.* Budapest, 1913.
- Népszámlálás 1900. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. A népesség általános leírása községenként.* Budapest, 1902.
- II. A népesség foglalkozása községenként.* Budapest, 1904.
- III. A népesség részletes leírása.* Budapest, 1907.
- Népszámlálás 1910. *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. V. Részletes demográfia.* Budapest, 1916.
- Népszámlálás 1970. *1970. évi népszámlálás.*
20. *Bács-Kiskun megye adatai.* KSH, Budapest, 1972.
21. *Pest megye adatai.* KSH, Budapest, 1972.
22. *Budapest adatai I.* KSH, Budapest, 1973.
- Népszámlálás 2001. *Népszámlálás 2001.*
- 6.1. *Budapest, I.* KSH, Budapest, 2002.
- 6.2. *Bács-Kiskun megye, II.* KSH, Budapest, 2002.
- 6.14. *Pest megye, II.* KSH, Budapest, 2002.
- Történeti Statisztikai Idősorok. Klingner András (főszerk.): *Történeti statisztikai idősorok, 1867–1992. I. kötet. Népesség – népmozgalom.* KSH, Budapest, 1992.

IRODALOM

- Chaunu, Pierre (1998): *Felvilágosodás.* Osiris, Budapest.
- Chesnais, J. C. (1986): *La transition démographique: étapes, formes, implication économique.* INED–PUF, Paris.
- Coale, A. J. – Watkins, S. C. (eds.) (1986): *The Decline of Fertility in Europe.* Princeton University Press, Princeton.
- Coleman, David (1998): Konvergencia és divergencia az európai népesedési magatartásban. *Demográfia*, 41/2–3. 165–205.
- Dányi Dezső (1991): Bevezetés. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 9.* (Demográfiai átmenet Magyarországon), 9–20.

- Faragó Tamás (1999): Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására.) In Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Bíbor K. Miskolc, 11–33.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 19–63.
- Hablicsek László (1995): *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. KSH NKI Kutatási Jelentések, 54. KSH NKI, Budapest.
- Kamarás Ferenc (1991): A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai, 1900–1920. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon), 157–186.
- Kövér György (2001): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 11–186.
- Le Bras, Hervé (2002): A francia társadalmi szokások három komponense. In Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. Atelier Füzetek, L'Harmattan, Budapest, 185–206.
- Lesthaeghe, Ron (1980): On the social control of human reproduction. *Population and Development Review*, 6/4. 527–548.
- Lesthaeghe, Ron (1991): *The Second Demographic Transition in Western Countries: an Interpretation*. Interuniversity Programme in Demography, Working Paper, 1991/2. Brussels.
- Lesthaeghe, R. – Neels, K. (2002): From the first to the second demographic transition: an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18/4. 325–360.
- Livi Bacci, Massimo (1998): *The Population of Europe. A History*. Blackwell, Oxford.
- Livi Bacci, Massimo (1999): *A világ népességének rövid története*. Osiris, Budapest.
- Mason, K. O. (1997): Explaining fertility transitions. *Demography*, 34. 443–454.
- Melegh Attila – Őri Péter (2003): A második demográfiai átmenet elmélete. In Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI – Századvég K. Budapest, 495–523.
- Nagy Sándor (2007): „Elváltak” és „válások”. Családi állapot és jogintézmény a 19. század második felében Budapest (Pest-Buda) példáján. *Korall*, 30. 142–157.
- Őri Péter (2003): *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. KSH NKI Kutatási Jelentések 75. KSH NKI, Budapest.
- Őri Péter (2006): Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49/4. 299–341.
- Őri Péter (2007a): *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary. County Pest-Pilis-Solt-Kiskun in the Late 18th and Early 20th Centuries*. Working Papers on Population, Family and Welfare. 10. Demographic Research Institute, Hungarian Central Statistical Office, Budapest.
- Őri Péter (2007b) Család és házasodás a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall*, 30. 61–98.
- Őri Péter (2008): Nemzedékek és demográfiai viselkedés Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején. In Gyáni Gábor – Láczy Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 21.), Nyíregyháza, 53–76.

- Szentgáli Tamás (1991): A demográfiai átmenet elmélete. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 9.* (Demográfiai átmenet Magyarországon), 21–34.
- Szukicsné Serfőző Klára (2000): A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia*, 43/4. 445–476.
- Tárkányi Ákos (2008): A második demográfiai átmenet néhány főbb tényezője a fejlett világban és Magyarországon. *Demográfia*, 51/4. 406–440.
- Tekse Kálmán (1969): A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 12/1–2. 23–48.
- Valkovics Emil (1982): *A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.* KSH NKI Kutatási Jelentések, 5. KSH NKI, Budapest.
- van de Kaa, Dirk (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42/1. 1–57.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Demográfiai átmenet
Második demográfiai átmenet
Párkapcsolatok
Válás

DEMOGRAPHIC TRANSITIONS IN 20TH CENTURY HUNGARY
The spatial changes of demographic behaviour on the territory of historical county Pest, 1900–2001

Abstract

The paper examines the changes in the spatial patterns of some important demographic phenomena (on the basis of crude birth rate, number of children born by married women, rate of the divorced and cohabiting people) during the 'two demographic transitions' (roughly in the 20th century). The analysis deals not only with the spatial patterns and their changes but tries to explore some possible influencing factors of the demographic differences and changes. It examines the demographic patterns in three times (1900–1910; 1970 and 2001) in a very heterogeneous administrative unit (on the territory of county Pest-Pilis-Solt-Kiskun in 1910). In this first phase of the analysis the author had to form comparable territorial units (settlements or smaller groups of settlement). In the course of the analysis the use of crude rates and the used techniques (correlation and regression analyses) could result only in a very rough sketch, but it can be important in the later phases of the research.

One of the most considerable characteristics of the examined region (and the demographic transition) was that 'archaic' and 'modern' communities lived besides one another in economic, social, cultural and demographic respect. As it appears,

the demographic ‘mosaic’ was not a simple consequence of modernisation in economy, society, demographic behaviour and education. Demographic behaviour had surely got a lot of local versions determined by local economic possibilities and cultural traditions. Thus demographic change had also its rural versions demonstrated here by the differences of birth and divorce rates. In this case the percentage of Calvinists in 1900 (living not only in the centres of modernisation) represents that cultural or social factor, which cannot be interpreted easily, and which was strongly connected to low birth rates and relatively high percentage of the divorced.

The changes in the 20th century transformed particularly the local patterns of birth rates. The urban centres with low birth rates and low marital fertility have naturally preserved their position but the former rural differences have transformed or disappeared. There is more continuity in the proportion of the divorced, although the importance of the urban centres became stronger and stronger in the 20th century. The spatial patterns of cohabitation (on the basis of the population census of 2001) show similarity to those of birth rate, illegitimacy, denomination and literacy at the beginning of the 20th century. Therefore one can demonstrate some connection between the spatial patterns of the two demographic transitions but further research is necessary to explore the content of that connection.

It seems to be probable that there were strong cultural patterns influencing demographic behaviour during both demographic transitions. It is also probable that fertility decline during the first or spread of cohabitation during the second transition are not exclusively the results of modernisation, the new forms of demographic behaviour did not spread unanimously from the social classes of higher status toward those of lower status or from the urban centres toward the villages.